

Viki Jakaša Borić – Biserka Bilušić Dumbović

Konzervatorski odjel u Zagrebu

Topusko – urbogeneza naselja

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 30. 8. 2008. – Prihvaćen 30. 10. 2008.

UDK: 711.455(497.5 Topusko)

Sažetak

Topusko je naselje koje je zahvaljujući svojim ljekovitim vodama i arheološkim nalazima iz razdoblja antike i srednjega vijeka često prisutno u stručnoj literaturi još od 19. stoljeća. Njegov prostorni razvoj, međutim, nije bio predmetom interesa istraživača. Autorice ovoga teksta Topusko sagledavaju upravo s aspekta prostornog rasta te interpretiraju njegov razvoj nakon povlačenja Turaka s ovih prostora, na temelju povijesnih planova naselja kao i analize matrice i građevne strukture. U uvodnom dijelu donose sve poznate relevantne činjenice

koje su utjecale na formiranje osnovne urbane matrice naselja. Riječ je o antičkom razdoblju, iz kojeg potječu osnovne trase koje su je odredile, i o srednjovjekovnom razdoblju, koje respektirajući morfologiju terena formira naselje i definira novu žarišnu točku izgradnjom cistercitskog samostana. Novovjekovno razdoblje, koje nastupa povlačenjem Turaka, kroz 19. i 20. stoljeće naselju donosi najviše uspone razvijajući ga kao poznati lječilišni centar, ali potom i potpunu degradaciju u ratnim razaranjima.

Ključne riječi: *urbanizam, Topusko, prostorni razvoj, novovjekovno razdoblje, ljekoviti izvori, lječilišno naselje, povijesni planovi*

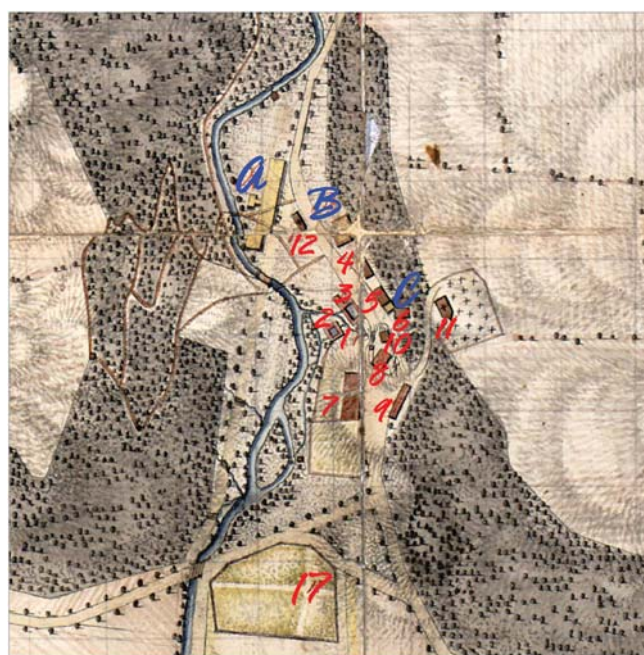
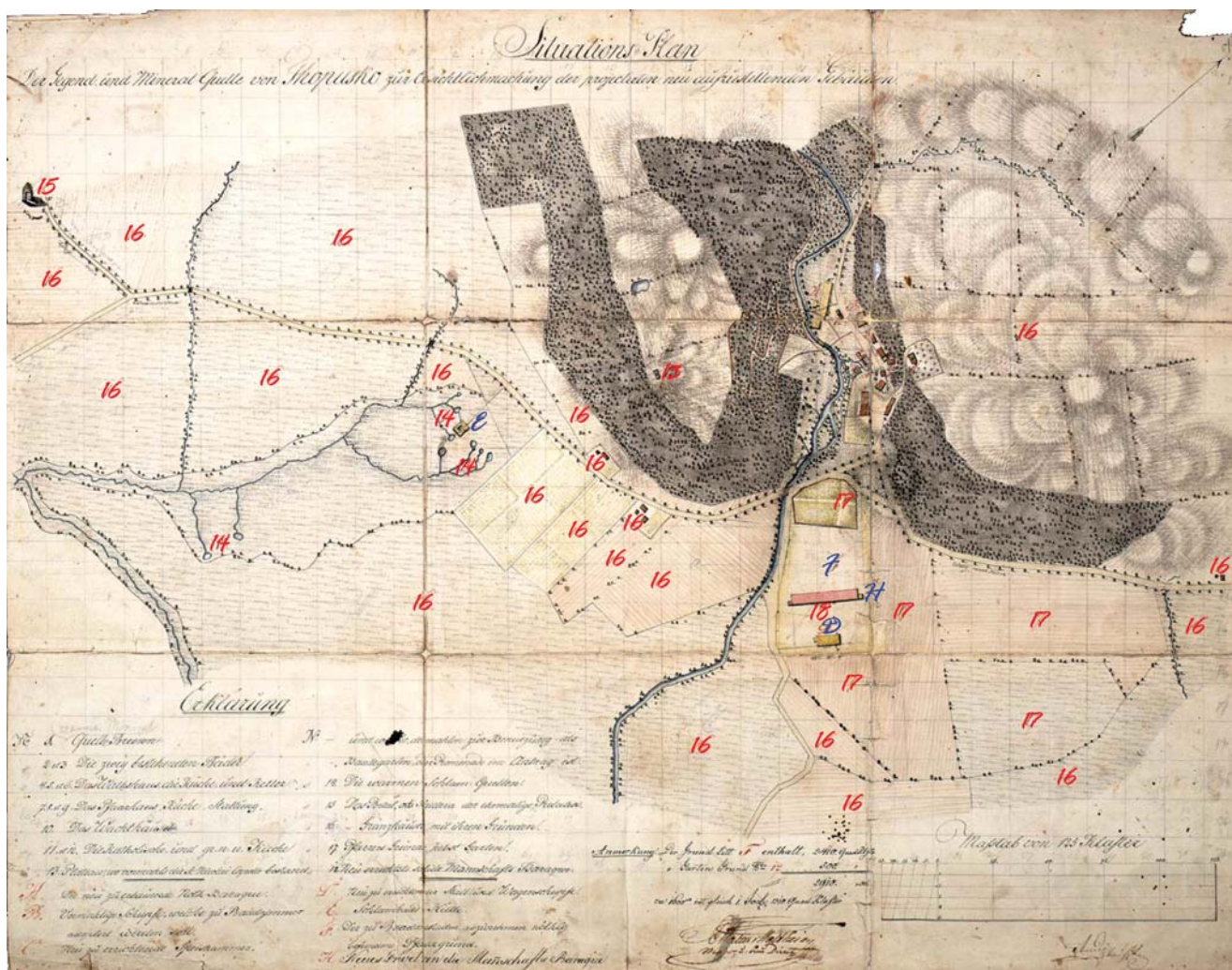
Uvod

Naselje Topusko smješteno je uz središnji tok rijeke Gline, u dolini određenoj obroncima Petrove gore sa zapada i nešto udaljenije Zrinske gore s jugoistoka. Prostorni razvoj naselja određen je geomorfološkim obilježjima lokacije kao i položajem geotermalnih izvora, koji su iskorištavani od prvih početaka života na tom području. Sliku naselja Topusko, osim urbanih i graditeljskih formi, čine i pejzažna obilježja izražena u prirodnim strukturama Nikolina brda i Babić brijega, zatim malog jezera smještenog uz sjeverni ulaz u naselje, u podnožju Nikolina brda, te relativno široka dolina rijeke Gline s juga. Povijesna jezgra naselja Topusko sa stajališta urbomorfologije pokazuje jednostavno strukturiranu urbanu matricu u kojoj su dominantno zastupljeni linearni oblici – ulični tokovi kao segmenti povijesnih cestovnih komunikacija. Ulogu trga preuzeo je lječilišni perivoj – Engleski park Františkega Bileka, nastavak južnih padina Nikolina brda, dok je Trg bana Josipa Jelačića po prostornim i formalnim obilježjima ustvari dio ulice koji povezuje središte naselja s parkom Opatovina.

Jednostavna urbana matrica povijesnog središta definirana je ulicama, nekad trasama povijesnih komunikacija koje su još od antike i srednjega vijeka povezivale naselje sa

široj okolicom. Glinska ulica kao nekadašnja cesta prema Glini i Sisku, čiji se kontinuitet prati od antike, jedna je od glavnih ulica Topuskog. Položena na dodirnoj liniji doline rijeke Gline i najnižih padina Babić brijega, prolazi kroz središte naselja izduženim Trgom bana Josipa Jelačića te se pod pravim kutom spaja s ulicom Spiegelbad, čija se trasa proteže uskom dolinom između Nikolina brda i Babić brijega. Jugozapadno od središta naselja, uz cestu koja vodi prema Vranovini i dalje prema granici s Republikom Bosnom i Hercegovinom, bila je smještena srednjovjekovna cistercitska opatija. Ruševine njezine crkve danas su važan sadržajni i oblikovni element perivoja Opatovine.

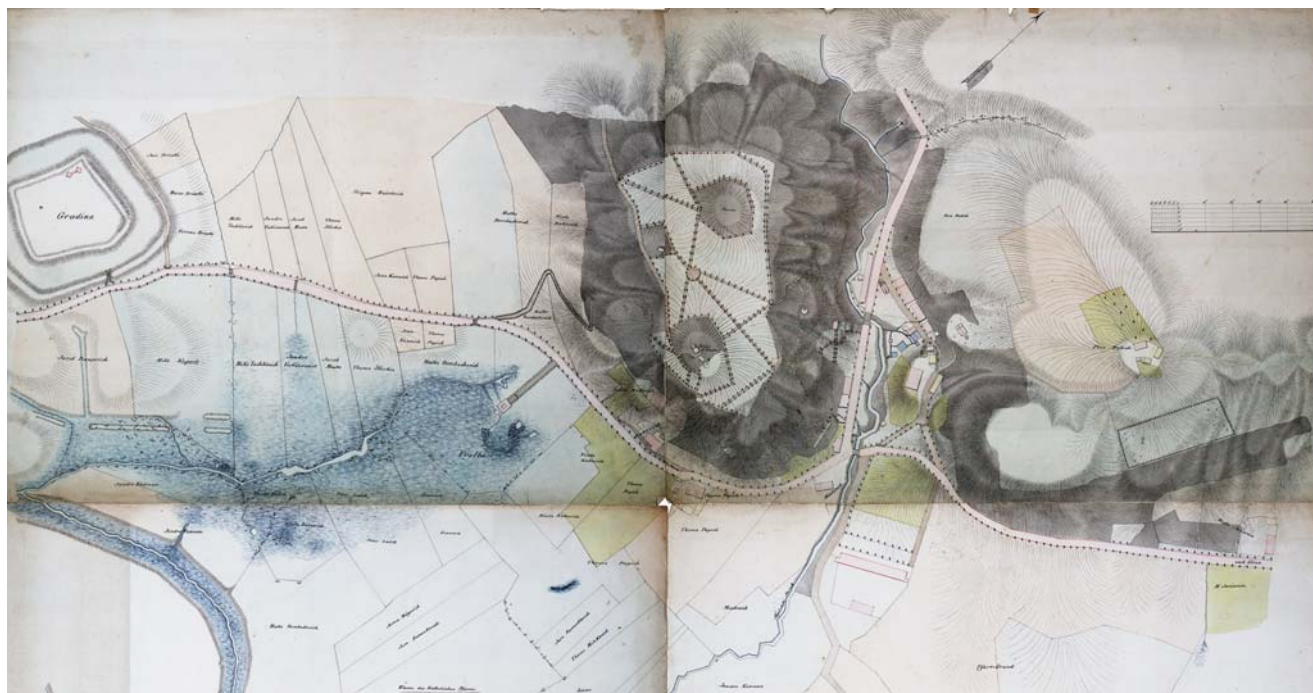
Hrvati su naselje zbog ljekovite vode prozvali *Toplice*, kako je zabilježeno u srednjovjekovnim dokumentima, dok se kasnije upotrebljava istoznačna, izmijenjena riječ *Topolzka* ili *Thopuska*, od koje je nastao današnji naziv Topusko.¹ Termalna vrela i položaj uz važnu prometnicu na dodiru panonskih i jadranskih kulturnih krugova, kuda prolazi jedan od najkraćih putova iz smjera mora prema unutrašnjosti, utjecali su na naseljavanje tog prostora još od prapovijesnih vremena.² Najstariji tragovi naseljavanja potječu s prijelaza kamenog u brončano doba. Riječ je o tipičnom gradinskom naselju ilirskog plemena Kolapijana na Nikolinu brdu, s kojeg je bilo moguće nadziranje cijele

Situacijski plan okolice i mineralnog izvora u Topuskom, prije 1780. (HDA, Zbirka planova)

Legenda: 1 Izvor, 2 i 3 Dva postojeća kupališta, 4, 5 i 6 Gostionica, kuhinja, podrum, 7, 8 i 9 Župni dvor, kuhinja, staje, 10 Stražarnica, 11 i 12 Katolička i pravoslavna crkva, 13 Plato gdje se nalazila Kapela sv. Nikole (Nikolino brdo), a koji će biti pretvoren u vrt i šetaliste, 14 Izvori toploga blata, 15 Glavni ulaz crkve (cistercijske) 16 Graničarske kuće i zemljište, 17 Župno zemljište i vrt, 18 Nove zidane prostorije za momčad. A Nova prostorija (baraka) – pomoćni objekti, B Stari štagalj koji će biti adaptiran u prostoriju za kupanje, C Nova blagovaonica, D Nove staje i šupe za kola, E Nova prostorija za blatnu kupku, F Župno zemljište koje će se pripojiti kupalištu, H Zemljište uz prostorije za momčad. (prevela D. Marjanić)

Situation plan of the surrounds and mineral spring in Topusko for introduction to new building plans, before 1780 (HDA, Plan Collection)
 Captions: 1. Spring; 2 and 3 Two existing baths; 4, 5 and 6, Tavern, kitchen, cellar; 7, 8 and 9, Vicarage, kitchen, stables; 10 Sentry post; 11 and 12 Catholic and Orthodox churches; 13 Plateau on which there is the Chapel of St Nicholas (Nikolino brdo) and that would be turned into garden and promenade; 14 Spring of warm mud; 15 Main entry into the Cistercian church; 16 Borderers' houses and land; 17 Glebe and garden; 18 New walled area for the crew. A New space (hut) – auxiliary structures; B Old stable (byre) to be turned into bathing area; C New refectory; D New stables and sheds for carts; E New space for mud bathing; F Glebe to be annexed to the spa; H Land alongside the rooms for the crew.

Katastarski plan naselja Topusko, 1779.–1780 (HDA, Kartografska zbirka)
Cadastral plan of the settlement of Topusko, 1779.1780 (HDA, Map Collection)

doline i glavne komunikacije. Na južnim padinama Nikolina brda i u udolini prema Babić brijegu uz termalna vrela pronađeni su brojni ulomci keramike koji navode na pretpostavku da se život odvijao u nižim predjelima, dok je gradina služila samo kao refugij u slučaju opasnosti.³ Na tom se području potom naseljavaju Kelti, koji će se najprije sukobiti s Ilirima, a potom se s njima stopiti i nastaviti miran suživot. Postoji pretpostavka prema kojoj je najjužnija točka prostora što ga nastanjuje panonsko-keltski narod *Jasi* upravo Topusko.⁴

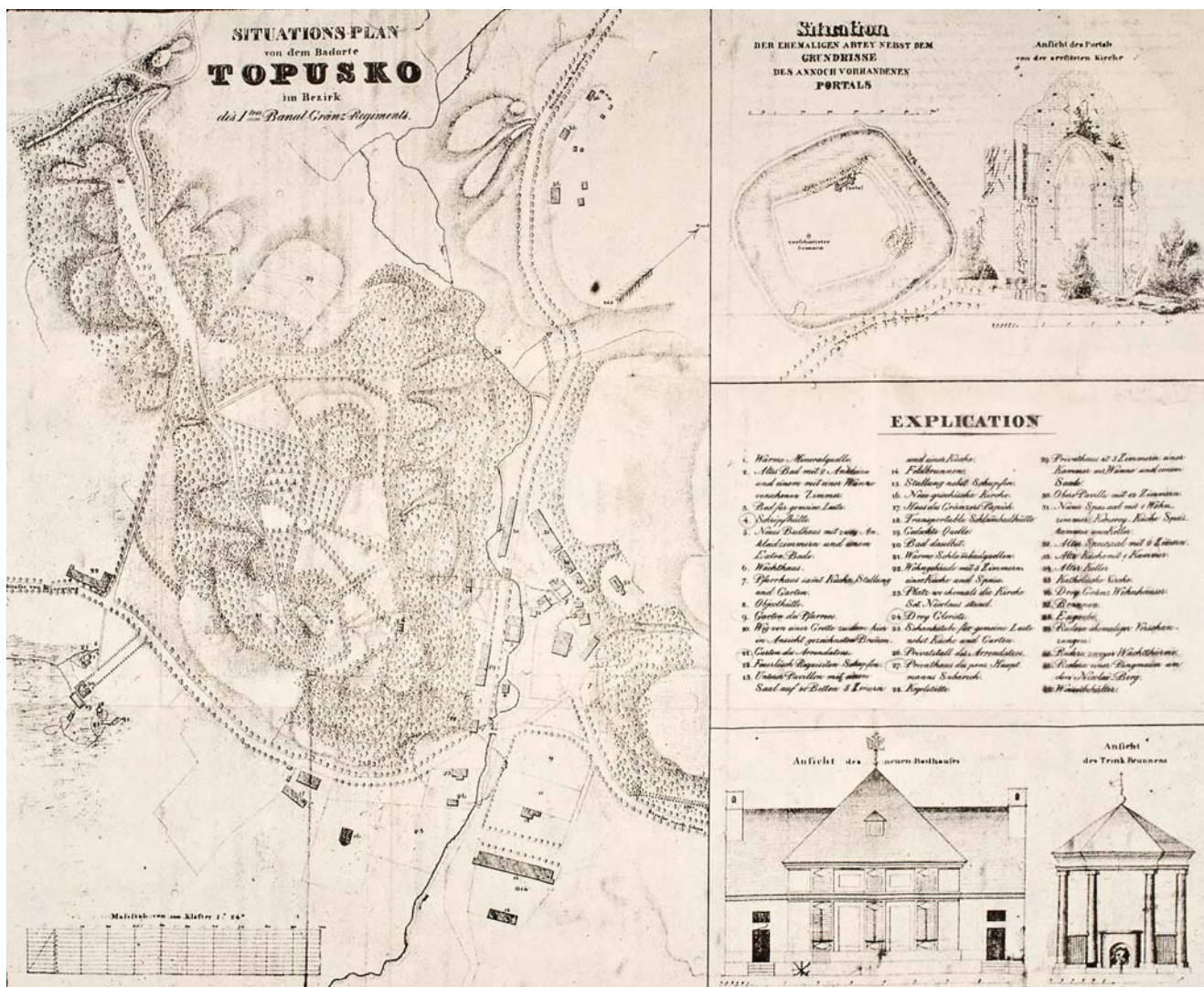
Materijalni tragovi iz razdoblja antike i srednjega vijeka

Uspostavom rimskih provincija Panonije i Dalmacije Topusko će zbog svog položaja uz važne prometnice i zbog postojanja termalnih vrela dobiti na važnosti, te će se razviti u lječilišno naselje.⁵ Njegov položaj na granici dviju provincija navodio je istraživače na pretpostavku da se toponim *Ad fines*, poznat iz rimskih itinerera, odnosi upravo na Topusko.⁶ Materijalni tragovi života iz antičkog razdoblja na tom su području brojni i upućuju na specifičan karakter naselja vezan uz termalne izvore. Arheološki nalazi uglavnom su epigrafskog i sepulkralnog karaktera – žrtvenici posvećeni Silvanu, Liberu i Liberi te Vidasusu i Thani, tradicionalnim ilirskim i italskim božanstvima, zaštitnicima šuma, voda i domaćinstva.⁷ Tragovi rimske arhitekture – zidovi, podni mozaici, zidovi s fresko-slikarijama, dijelovi hipokausta – i bogato opremljene grobnice navode na pretpostavku da je naselje bilo visoko urbanizirano s raskošnim zgradama, termama i grobljem.⁸ Međutim, iako su nalazi iz vremena

Rimskog Carstva brojni, ne postoji dovoljno elemenata za rekonstrukciju izgleda naselja. Dosadašnji nalazi upućuju na lokaciju antičkih termi jugoistočno od križanja dviju ortogonalno postavljenih cesta – ulice Spiegelbad i Glinске ulice, odnosno na područje ispred Župne crkve.⁹ Arheološkim istraživanjima ustanovljena je lokacija antičke nekropole s bogato opremljenim grobovima, južno od Glinске ulice, uz trasu antičke ceste koja je vodila prema Sisciji.¹⁰

O razdoblju nakon Rimljana, kad ovim krajevima prolaze Goti, Langobardi, Slaveni, Avari i Franci, nema dokaza o kontinuitetu života naselja. Na zaključak o postojanju života u Toplicama uz rijeku Glinu u razdoblju hrvatske narodne dinastije (925.–1102.) upućuju malobrojni nalazi s lokaliteta Nikolino brdo.¹¹ Nikolino brdo značajan je prostor naseljavanja tijekom razvijenog srednjeg vijeka. Katolička Crkva sv. Nikole, koja se prema *Popisu župa zagrebačke biskupije*¹² prvi put spominje 1334. godine, nalazila se na njegovom južnom vrhu.¹³ Stradala je u turskim napadima, a kasnije je zamijenjena novom crkvom sagrađenom u nižim predjelima naselja. Na najvišoj točki Nikolina brda, sjeverno od crkve stajala je srednjovjekovna utvrda.¹⁴ Taj se utvrđeni grad hrvatsko-ugarskoga kralja Andrije II. spominje pri osnutku cistercitske opatije početkom 13. stoljeća.¹⁵

Na topuskom se vlastelinstvu u podnožju tvrđave već početkom 13. stoljeća razvilo naselje (*libera villa*), koje kasnije prerasta u trgovište Topusko (*oppidum Thoplika, Thopozka*), čiji su stanovnici uživali vlastelinske privilegije kao građani (*cives*), a izgradnjom cistercitskog samostana prešli su pod opatovu vlast. Trgovište počinje propadati već u drugoj polovini 15. stoljeća, kada zbog turskih provala zamire trgovina dolinom rijeke Une.¹⁶

Situacijski plan kupališta Topusko u Prvoj banskoj graničarskoj pukovnici, 20-e godine 19. st., objavljen u knjizi M. Kunnitsa, Povijesno topografski opis mineralnog kupališta Topusko, Carlstadt 1827. – Topusko 1997.
Situational plan of Topusko spa in the First Ban's Borderers' Regiment, 1820s, published in the book of M. Kunnits, Povijesno topografski opis mineralnog kupališta Topusko, Carlstadt 1827. – Topusko 1997

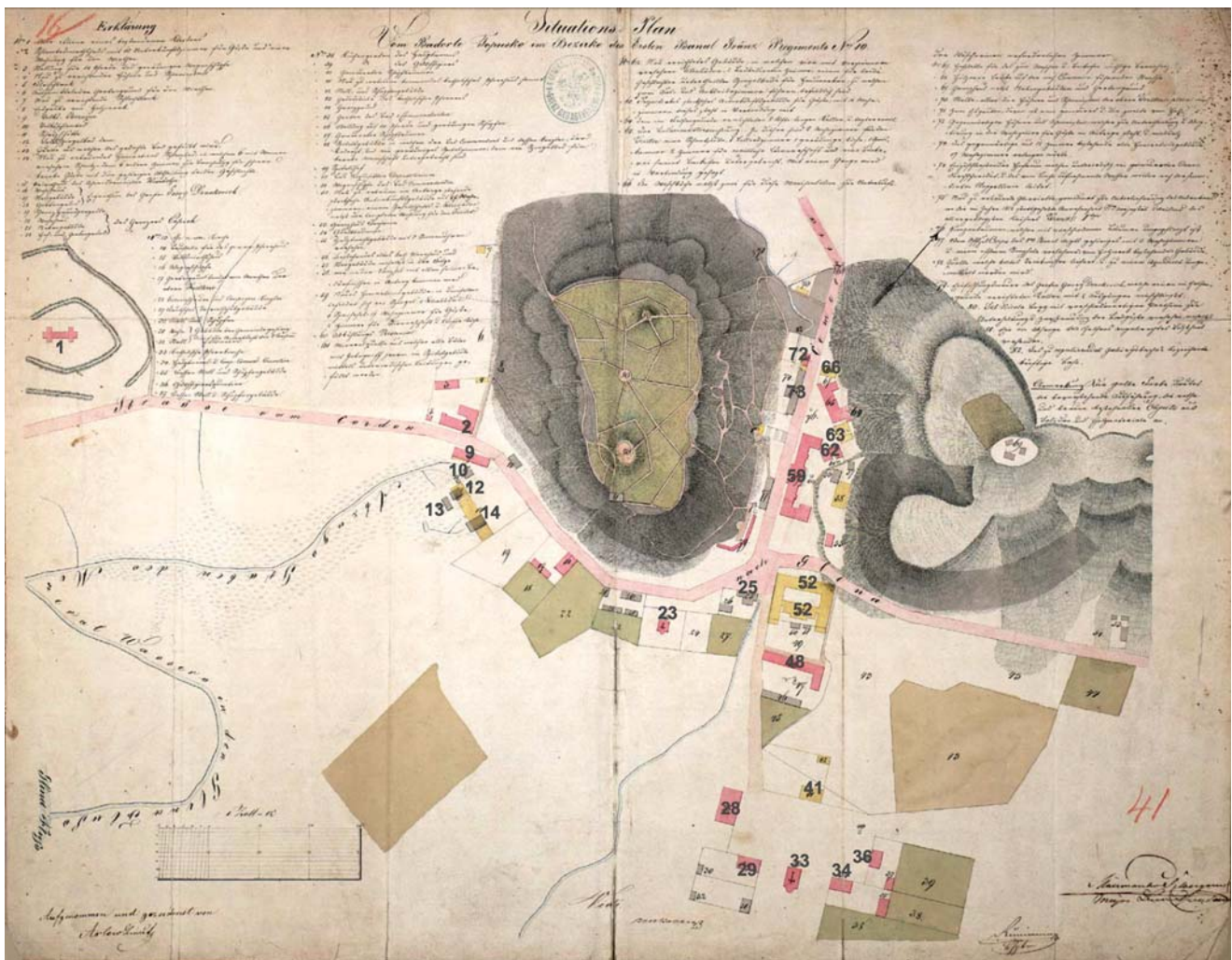
Iz srednjovjekovnoga razdoblja, osim crkve i tvrđave, prisutnih u arheološkom sloju, potječe još jedno značajno svjedočanstvo o životu naselja, a to je ostatak pročelja cistercijske crkve koja je pripadala samostanu.¹⁷ Izgradnjom samostana s raskošnom gotičkom crkvom jugozapadno od Nikolina brda nastaje druga žarišna točka naselja, čime se određuju osnovni smjerovi njegova budućeg razvoja.

U stoljećima obilježenim turskim najezdama i neprekidnom opasnošću, cisterciti napuštaju samostan. Izgradnjom obrambenih zidina tijekom 16. stoljeća, samostan postaje utvrda koja uz utvrde Zrin i Gvozdansko u Pounju te Steničnjak u Pokuplju postaje najsigurnije mjesto zaštite u ovim prostorima.¹⁸ Unatoč tome, 1593. godine Turci su zauzeli Topusko. Povlačenjem Turaka tijekom 17. stoljeća topuska utvrda gubi na važnosti, a teret njena održavanja međusobno nastoje prebaciti zagrebački biskupi, ban i Hrvatski sabor. Propadanje sklopa ne uspijeva se zaustaviti, pa je do 19. stoljeća očuvano još samo zapadno pročelje. Od

urušavanja ga je 1814. godine spasio posjet cara Franje I. Topuskom koji je uočivši vrijednost gotičkih ostataka crkve naredio da se zaštite njezina preostala pročelja.¹⁹

Prostorni razvoj naselja od 18. stoljeća do danas

Povlačenjem Turaka s ovih prostora život se u Topuskom nastavlja, o čemu svjedoči izgradnja nove katoličke i pravoslavne crkve kao i korištenje termalnih izvora u podnožju Nikolina brda i Babić brijega. Prostornu situaciju iz druge polovice 18. stoljeća prikazuju dva povijesna plana naselja i okolice, od kojih stariji donosi postojeće stanje i planiranu izgradnju, a nešto mlađi iz 1780. godine novonastalu situaciju nakon realizacije planiranih građevinskih projekata.²⁰ Sa spomenutih karata jasno se razabire osnovna koncepcija naselja određena dvjema glavnim prometnicama. Jedna se iz smjera sjeverozapada spušta između Nikolina brda i

Položajni nacrt mjesta Topusko u okrugu 1. Banske regimente, 1850. – Regulacijska osnova (HDA, Zbirka građevinskih nacrtu)

Legenda karte sadrži 82 točke koje označavaju sve postojeće i planirane objekte u naselju Topusko. Odabrane su građevine važne u kontekstu prostorne slike i razvoja naselja:

1 Ruine bivšeg/starog samostana, 2 Gostionica za goste blatne kupelji s 10 soba i stanom za gostioničara, 9 Kabine za građanstvo, 10 Blatna kupelj za građanstvo, 12 Bistra kupelj, 13 Izvor bistre kupelji, 14 Planirana kupelj za uglednike, 23 Pravoslavna crkva, 25 Gostionica za građanstvo, 28 Prostorije vježbališta i ured satnije, 29 Osnovna škola, 33 Katolička župna crkva, 34 Konačište satnika, 36 Konačište upravnog časnika, 41 Planirani župni dvor, 48 Bolnica u kojoj je smješten zapovjednik/upravitelj kupališta, liječnik kupališta i njegov ured i bistra kupelj za bolesne vojnike, 52 Planirana katnica s 27 soba, bazenom i stanom za upravitelja, 58 Planirana nova plesna dvorana, 59 Nova zgrada za uglednike s bistrom i blatnom kupelji, 17 soba, kavanom, 62 Nova zgrada s predvorjem opremljena kupeljima s dvije sobe za namještenike i odjelima za oba spola, 63 Planirana katnica za goste (14 soba), 65 Gostionica, soba za biljar, blagovaonica, kuhinja, pekara, sobe za poslugu, 66 Praonica (2 sobe za pralje), 72, 73 Postojeća stara zgrada s 12 soba proširenjem će imati 17 soba za uglednike (prevela D. Marjanić)

Positional drawing of the place of Topusko in the region of the 1st Ban's Regiment, 1850 – Urban Development Plan (HDA, Collection of Architectural Drawings)

The captions contain 82 points that define all existing and planned features in the settlement of Topusko. The buildings selected are important in the context of the spatial image and development of the settlement: 1 Ruins of the former or old abbey; 2 Tavern for guests for mud bathing with 10 rooms and dwelling for tavern keeper; 9 Cabins for citizenry; 10, Mud bath for citizenry; 12, Clear bath; 13 Spring for clear bath; 14 Planned bath for VIPs; 23 Orthodox church; 25 Tavern for citizenry; 28 Exercise ground and company office; 29 Elementary School; 33 Catholic Parish Church; 34 Captain's quarters; 36 Administrative officer's quarters; 41 Planned vicarage; 48 Hospital in which is the commander, manager of the spa, the physician, his office and clear spa for military patients; 52 planned two storey house with 27 rooms, pool and dwelling for manager; 58 Planned new ballroom; 59 New building for VIPs with clear and mud bath, seventeen rooms, café; 62 New building with lobby fitted with baths with two rooms for employees and separate departments for the sexes; 63 Planned two-storey building for guests (fourteen rooms); 65 Tavern, billiard room, dining room, kitchen, baker, servants' rooms; 66 Laundry (two rooms for laundrywomen); 72, 73 Existing old building with 12 rooms. Expanded, it would have 17 rooms for VIPs

Babić brijega prema jugoistoku križajući se s onom koja iz smjera jugozapada, od bivšeg cistercitskog samostana vodi prema sjeveroistoku u smjeru Gline, pružajući se podno južnih padina dvaju spomenutih brda. Na Nikolinu brdu prikazane su ruševine stare Crkve sv. Nikole, koja je stradala

u turskim napadima, kao i ruševine utvrde, nešto sjevernije od crkve. Prikazana su i dva glavna izvora – Bistri izvor u uskom prostoru između Nikolina brda i Babić brijega, te Blatni izvor južno od Nikolina brda i ceste koja vodi prema Glini. Središte naselja stiješnjeno je na zaštićenom

Katastarski plan naselja Topusko, k.o. Ponikvari, 1860. (HDA, Zbirka državne geodetske uprave)
Cadastral plan of the settlement of Topusko, Ponikvari cadastral municipality, 1860

području između Nikolina brda i Babić brijega gdje se nalazi glavni izvor. Određuje ga meandrirajući tok potoka Toplica i cesta koja prati tijek potoka. U jednom dijelu ta se cesta penje prema Babić brijegu, iznad glavnog izvora, te se spušta, križajući se s cestom koja vodi prema Glini, odnosno nastavljaajući prema rijeci Glini, koja teče južno od naselja. Na proširenju koje se formiralo skretanjem ceste prema Babić brijegu smještena je pravoslavna kapela, dok se dalje uz cestu nalaze kupelji i različite kupališne zgrade.²¹ Iznad, na padini brda, nalazi se katolička Crkva sv. Marije s grobljem i župni dvor. Nije poznato kada je sagrađena, ali značajke njezina tlocrta (izduljeno svetište poligonalnog zaključka nadovezuje se na širu pravokutnu lađu) kao i činjenica da je zamijenila Crkvu sv. Nikole, oštećenu u turskim napadima, navode na pretpostavku da je sagrađena u razdoblju nakon povlačenja Turaka. Zemljišta i kuće stanovnika nalaze se uglavnom u zapadnom dijelu naselja, uz cestu koja od starog cistercitskog samostana vodi prema središtu naselja, ali jednako tako i na Babić brijegu, te jugoistočno od njega. Župno zemljište nalazi se podno južne padine Babić brijega.

Nova izgradnja i adaptacije predviđaju se u središtu naselja, nedaleko od postojećih kupelji, ali i južnije, u ravnici koja se širi prema rijeci Glini, te su uglavnom u funkciji kupališta. Razabire se i planirana ravna cesta koja prolazi između dva spomenuta brda prema jugoistoku i rijeci Glini, prelazeći preko potoka Toplica.

Realizacija planirane izgradnje prikazana je na katastarskoj karti nastaloj u razdoblju izrade jozefinskih karata 1779.–1780. godine. Sagrađena je, naime, ravna cesta koja premošćuje potok Toplicu i izlazi na cestu za Glinu, čime se počinje formirati raskrižje dviju glavnih topuskih prometnica podno Nikolina brda i Babić brijega. Grade se stube i uređuju se prilazi Nikolinu brdu, koji se oblikuju mnogobrojnim šetnicama, te se istovremeno uvode drvoredi uz glavne prometnice naselja. U samom središtu naselja, izgradnjom niza objekata uz stariju cestu koja se penjala prema Babić brijegu, a koja je izgubila značenje glavne prometnice zbog izgradnje nove ravne ceste, formiran je maleni plato trokutnog oblika. Na njemu je još uvijek pravoslavna crkva, dok je katolička s grobljem, poviše, na Babić brijegu.

Pripojenjem Topuskoga Vojnoj krajini 1802. godine započinje intenzivnije iskorištavanje ljekovitih izvora, a kvaliteta njegovih voda postaje predmetom ispitivanja brojnih inozemnih istraživača.²² Tada se počinje planirati izgradnja nove kupališne zgrade uz Bistre izvore kao i premještanje pravoslavne crkve iz ovog prostora.²³ Prema prvotnim idejama kupališna zgrada trebala je biti smještena na način da formira južnu stranicu trokutnog platoa na kojem je bila pravoslavna crkva. Kasniji planovi pokazat će da je došlo do izmjene u realizaciji, te da je kupališna zgrada sagrađena paralelno duž novoizgrađene ravne ceste.

Plan koji dokumentira ovu fazu prostornog razvoja naselja potječe iz trećeg desetljeća 19. stoljeća.²⁴ Tada se bivše sre-

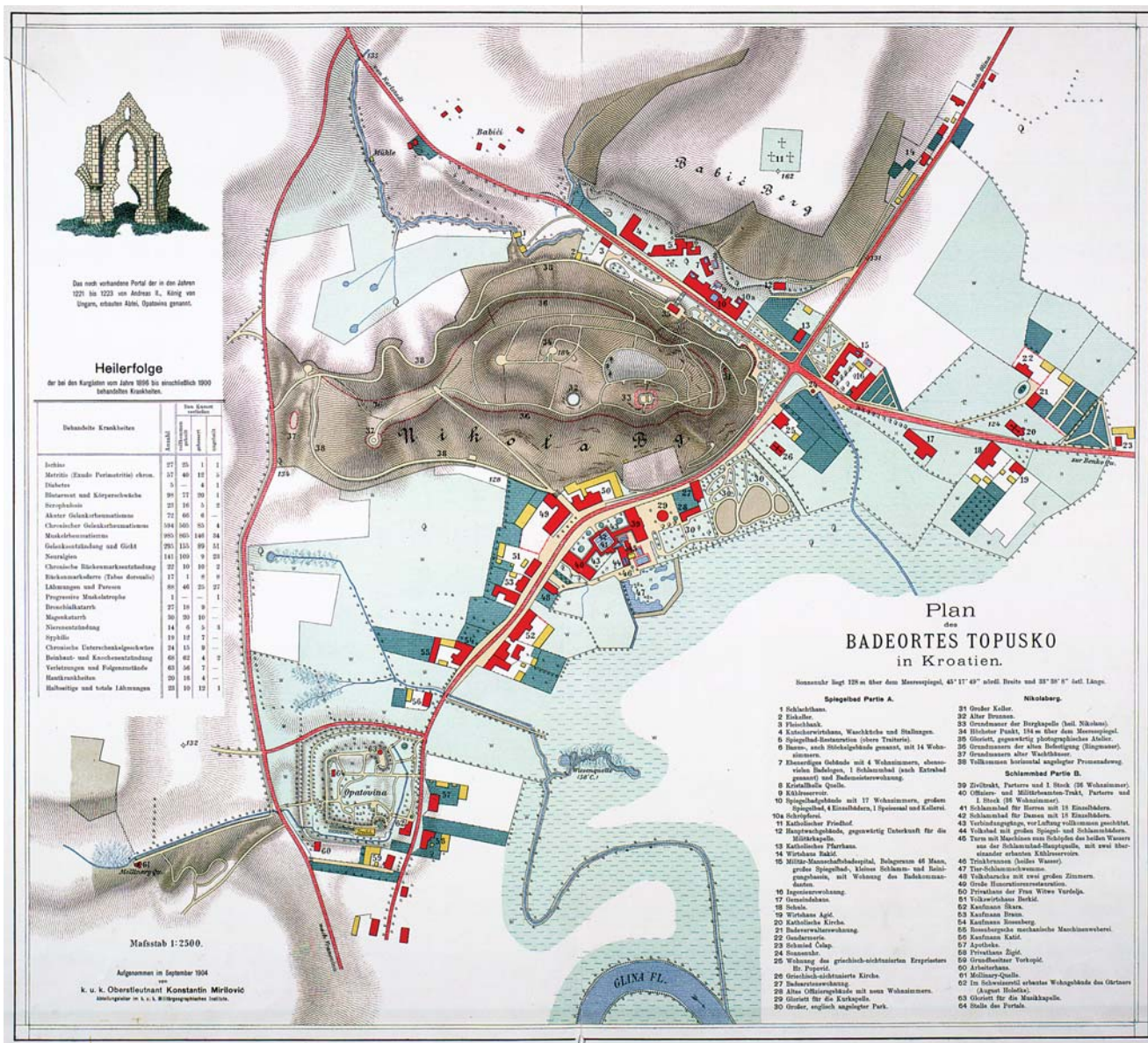

Vodovodni plan lječilišta Topusko, 70-e godine 19. st. (HDA, Zbirka planova)

Water distribution plan of the Topusko spa, in the 1870s

dište s osnovnim javnim sadržajima definira kao kupališni prostor, a sakralni se sadržaji počinju premještati iz njega. Sagrađena je, naime, nova kupališna zgrada uz glavnu cestu, čije je pročelje prikazano na nacrtu uz spomenuti plan naselja. Riječ je o građevini izduljene pravokutne osnove, čije je ulično pročelje jednostavno artikulirano ujednačenim ritmom otvora s plitko istaknutim središnjim rizalitom, na kojem s pojavljuje dekoracija geometrijskoga karaktera.²⁵

Sagrađene su tri glorijske (sjenice) na Nikolinu brdu. Nacrt glorijske nad bunarom s pitkom vodom, koja je oblikovana u klasicističkom stilu sa stupovima i kapom oktogonalne osnove, također je prikazan na nacrtu uz spomenuti plan naselja. Značajna je novost novosagrađana grkokatolička crkva (1827.), smještena izvan središta naselja, zapadno od raskrižja dviju glavnih prometnica. Zamjećuje se i nekoliko novih objekata u području Blatnih izvora, gdje započinje

Plan kupališnog naselja Topusko, 1904. (HDA, Zbirka planova)

Legenda: A – Mineralni izvor/kupalište – 1Klaonica, 2 Ledenica, 3 Mesnica, 4 Gostionica za kočijaše, praonica i staje, 5 Restoran mineralnog kupališta, 6 Sporedna zgrada s 14 soba, 7 Prizemnica s četiri sobe, istim brojem kupališnih lođa i bazenom (kupališnom prostorijom), 8 Bistri izvor, 9 Rashladni spremnik, 10a Prostorija za liječenje rogovima za puštanje krvi, 11 Katoličko groblje, 12 Zgrada glavne stražarnice, privremeno vojna kapela, 13 Katolički župni dvor, 14 Gostionica Bakić, 15 Zgrada liječilišta za vojnike (prostorije za 46 vojnika), veliki bazen, mali bazen, za blatnu kupelj, stan za upravitelja, 16 Stan za inženjera, 17 Općinska zgrada, 18 Škola, 19 Gostionica Agić, 20 Katolička crkva, 21 Stan upravitelja kupališta, 22 Žandarmerija, 23 Kovač Čelap, 24 Sunčanik (Sunčani sat), 25 Stan pravoslavnog svećenika gosp. Popovića, 26 Pravoslavna crkva, 27 Stan liječnika kupališta, 28 Stara zgrada za časnike s devet soba, 29 Sjenica za kapelu liječilišta (glorijeta). 30 Veliki engleski park Nikolino brdo. 31 Veliki podrum, 32 Stari bunar, 33 Zidine (temelji) kapele (Sv Nikola), 34 Najviša točka, 184 m iznad morske razine, 35 Vidikovac (glorijeta), sada fotografski atelje, 36 Zidine/bedemi stare utvrde, 37 Zidine starih stražarnica, 38 Potpuno horizontalno postavljeno šetaliste. B – Blatno kupalište/blatna kupelj – 39 Krilo za građanstvo, prizemlje, prvi kat, 36 soba, 40 Krilo za časnike i vojne činovnike, prizemlje, I. kat, (36 soba), 41 Blatno kupalište/bazen za gospodu s 18 pojedinačnih prostorija za kupanje, 42 Blatno kupalište/bazen za dame s 18 pojedinačnih prostorija za kupanje, 43 Spojni hodnici s potpunom zaštitom od propuha, 44 Bazeni za građanstvo (mineralna i blatna kupelj), 45 Toranj sa strojevima za crpljenje vruće vode iz glavnog izvora za blatnu kupelj, s dva spremnika postavljena jedan iznad drugoga, 46 Bunar (vruća voda), 47 Životinjske i blatne glijve, 48 Kabine za građanstvo (dvije velike prostorije), 49 Veliki restoran za uglednike, 50 Privatna kuća gospođe Vurdelja, 51 Gostionica Berkić, 52 Trgovac Škara, 53 Trgovac Braun, 54 Trgovac Rosenberg, 55 Rosenbergerova manufakturna tkaonica, 56 Trgovac Katić, 57 Apoteka, 58 Privatna kuća Žigić, 59 Veleposjednik Vorkopić, 60 Radnički dom, 61 Izvor Mollinary, 62 Stan vrtlara, 63 Vidikovac, sjenica, glorijeta za orkestar, 64 Glavni ulaz (prevela D. Marjanić)

Plan of the Topusko spa settlement, 1904 (HDA, Plan Collection). Captions: A – Mineral source / spa – 1 Slaughterhouse; 2 Ice house; 3 Butcher; 4 Tavern for coachmen, laundry, stables; 5 Restaurant of the mineral spa; 6 Subsidiary building with fourteen rooms; 7 Ground floor building with four rooms, the same number of bathing loggias and a pool (bathing room); 8 Clear spring; 9 Cooling reservoir; 10a Room for therapy with bloodletting cups; 11 Catholic cemetery; 12 Building of the main watch building, temporarily a military chapel; 13 Catholic vicarage; 14 Bakić Tavern; 15 Building of spa for the military (rooms for forty six soldiers), large pool, small pool for mud bathing, manager's dwelling; 16 Engineer's dwelling; 17 Municipality building; 18 School; 19 Agić Tavern; 20 Catholic church; 21 Spa manager's abode; 22 Gendarmerie; 23 Čelap Smithery;

Pogled na Bistre kupke (Spiegelbad), 1919. (Fotomonografija Topusko)

View of the Spiegelbad or clear bath, 1919

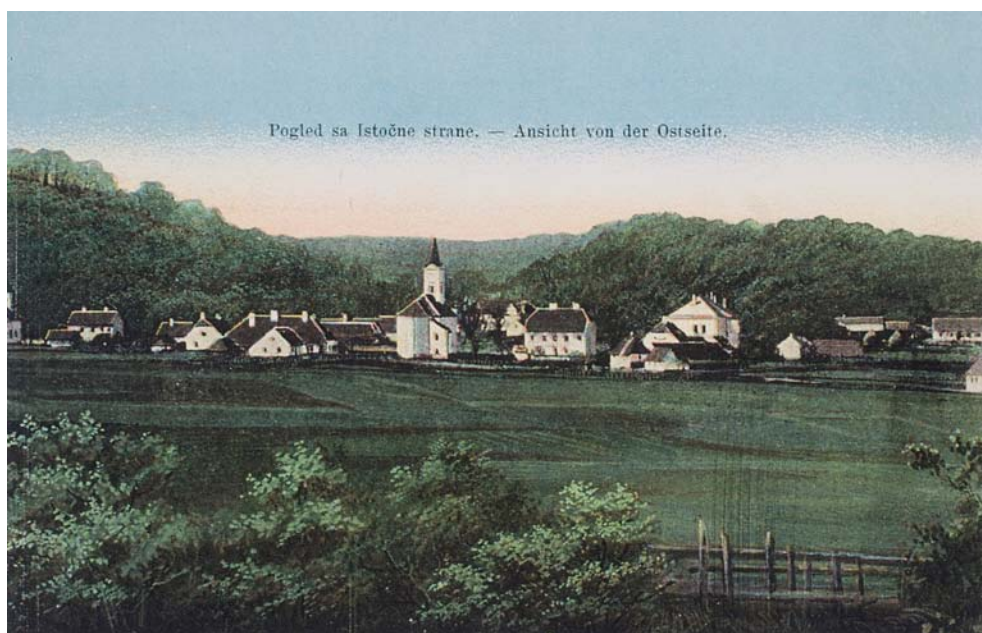
Pogled prema katoličkoj crkvi, 1915. (Fotomonografija Topusko)

View onto the Catholic church, 1915

24 Sundial; 25 Abode of Orthodox priest Popović; 26 Orthodox church; 27 Abode of spa physician; 28 Old building for officers with nine rooms; 29 Glorietta for chapel of the spa; 30 Large English gardens (park).

Nikolino brdo – 31 Large cellar; 32 Old well; 33 Foundation walls of the chapel of St Nicholas; 34 High point, 184 m a.s.l.; 35 Lookout point (glorietta), now a photographic studio; 36 Defensive walls / ramparts of the old fort; 37 Walls of the old watch towers; 38 Promenade placed completely horizontally.

B – Mud spa / Mud bath – 39 Wing for citizenry, ground floor, first floor, thirty six rooms; 40 Wing for officers and military clerks, ground floor, 1st floor (thirty six rooms); 41 Mud bath / pool for men with eighteen individual rooms for bathing; 42 Mud bath / pool for ladies with eighteen individual rooms for bathing; 43 Connecting passages, completely draught-free; 44 Pools for citizenry (mineral and mud baths); Tower with machines for pumping thermal water from the main spring for the mud bath, with two containers, one above the other; 46 Well (hot water); 47 Animal and mud fungi; 48 Cabins for citizenry (two large rooms); 49 Large restaurant for VIPs; 50 Private house of Mrs Vurdelja; 51 Berkić Tavern; 51 the Škara Shop; 53 the Braun Shop; 54 the Rosenberg Shop; 55 Rosenberg weaving manufactory; 56 Katić Shop; 57 Chemist's; 58 the Žigić private house; 59 Landowner Vorkopić 60 Working people's house; 61 Mollinary spring; 62, Gardener's dwelling; 63, Look out place, gazebo, glorietta for orchestra; 64, Main entrance

Pogled prema Nikolinom brdu i Babić brdu, 1919. (Fotomonografija Topusko)
View onto Nikolino and Babić hills, 1919

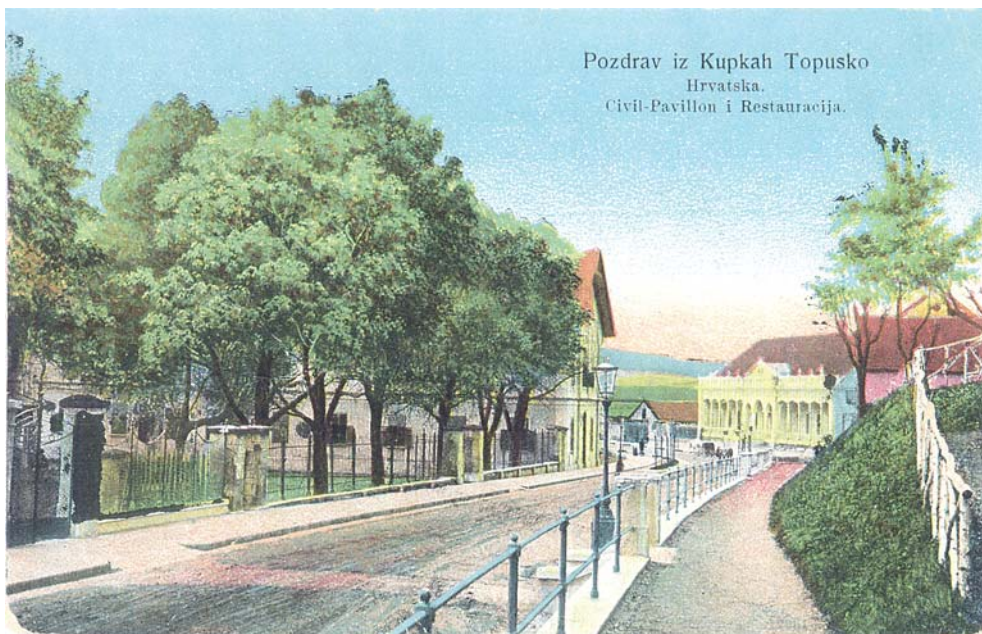

Lječilišni restoran, 1911. (Fotomonografija Topusko)
Spa restaurant, 1911

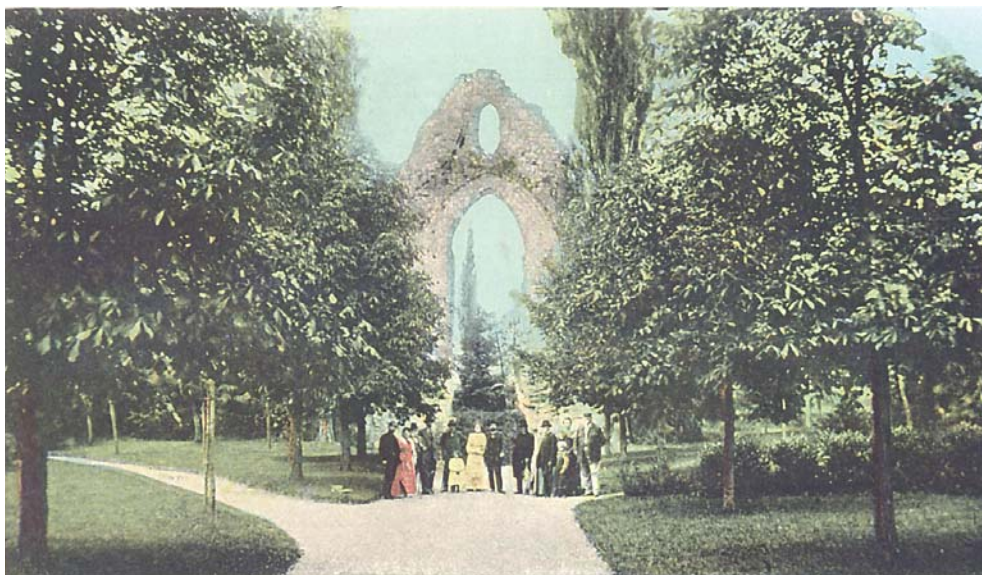
formiranje novog nukleusa, što će u prostornom razvoju naselja imati vrlo važnu ulogu.

Započeti proces premještanja sakralnih objekata iz kupališnoga prostora nastavlja se rušenjem katoličke Crkve sv. Marije i izgradnjom nove Crkve Blažene Djevice Marije od Pohoda 1830. godine, u ravnici jugoistočno od glavnoga križanja.²⁶ Riječ je o tipu crkve kakav se često gradi na području Banske krajine tijekom prve polovice 19. stoljeća. Lađa joj

je podijeljena u dva jarma i predvorje pod pjevalištem, dok uže svetište ima zaključak u formi stiješnjene apside. Prema Đurđici Cvitanović ova crkva pripada skupini crkava meke kasnobarokne atektoničke prostorne koncepcije s konkavno uvučenim prijelazima stupova i bočnih zidova lađe. Njezina vanjšina artikulirana je klasicističkim elementima arhitektonske plastike. Zvonik koji se izdiže iznad središnjeg dijela pročelja postaje važna vertikala naselja.

Pogled na lječilišni restoran i istočno krilo Blatnih kupki, 1911. (Fotomonografija Topusko)
View onto spa restaurant and eastern wing of the Mud Baths, 1911

Opatovina (portal crkve cistercitskog samostana), 1902. (Fotomonografija Topusko)
Abbey (portal of the church of the Cistercian abbey), 1902.

U blizini crkve podiže se škola, gostionica, zgrade za smještaj časnika i još neke građevine javne namjene, dok u prostoru stare jezgre ostaju samo kupališni objekti. Do sredine stoljeća proširit će se glavna kupališna zgrada, sagradit će se još nekoliko kupališnih objekata, čime se potpuno formira poznati Spiegelbad s nekoliko bazena, kupkama i kadama, restoranom i svim potrebnim pratećim sadržajima. Trokutno proširenje nastalo skretanjem ceste prema Babić brijegu, koja je do sredine stoljeća potpuno iščezla, pretvara se u maleni

trg koji služi okolnim objektima kupališnoga kompleksa. Gradi se cesta prema župnoj crkvi čime križanje dviju glavnih prometnica biva čvršće oblikovano.

Položajni nacrt iz 1850. godine prezentira novonastalu prostornu situaciju naselja, koju karakterizira grupiranje građevina javne namjene (sakralne i profane) uokolo pravokutnoga trga, jugoistočno od glavnoga križanja, kao i početak izgradnje kupališnih objekata uz Blatne izvore.²⁷ U nekadašnjem središtu naselja ostaju samo kupališni sadržaji, koji se šire i obogaćuju

Blatne kupke, 1915. (Fotomonografija Topusko)
Mud baths, 1915

novom izgradnjom. Na planu je prikazana i planirana gradnja, među kojom se ističe kupališna zgrada kod Blatnih izvora i vojna katnica sa sobama i bazenom smještena pored glavnoga križanja, sjeverno od vojne bolnice.

Pedesetih godina devetnaestog stoljeća produžuje se cesta koja od glavnog raskrižja vodi prema jugoistoku te prolazi između škole i katoličke crkve narušavajući pravilnost pravokutne plohe vojnog vježbališta. Planirana izgradnja je realizirana, što znači da je sagrađeno kupalište kod Blatnih izvora kao i izduljena prizemnica vojnog lječilišta jugoistočno od križanja, uz cestu koja vodi prema katoličkoj crkvi. O tome svjedoči katastarska karta iz 1860. godine, koja daje kompletnu sliku naselja razvijenog linearno duž glavnih prometnica.²⁸ U najstarijem dijelu naselja pored Bistrog izvora i glavne kupališne zgrade situacija je potpuno definirana izgradnjom nekoliko objekata uz trokutni plato i proširenjem zgrade sa sobama za uglednike, koja je smještena duž glavne ceste. Osim Bistrog izvora vrlo se aktivno iskorištavaju Blatni izvori, pored kojih je sagrađen veliki kupališni objekt.²⁹ Riječ je o bazenskoj zgradi, uz koju se planira izgradnja dvaju bočnih krila.

Izgradnja kompleksa Blatnih kupki dovršena je početkom šezdesetih godina devetnaestog stoljeća, a uskoro nakon toga sagrađena je zgrada restorana uz Glinsku ulicu, nasuprot novom kupališnom kompleksu. To su dvije najreprezentativnije građevine naselja i u kontekstu njegova prostornog razvoja imaju vrlo značajnu ulogu. Njihovom izgradnjom, naime, predio uz Blatne izvore dobiva na važnosti, te započinje izgradnja duž Glinske ulice prema Opatovini, gdje će se uskoro formirati novo središte naselja.

Tlocrtna shema Blatnih kupki i zgrade restorana poznata je s plana³⁰ iz sedamdesetih godina 19. stoljeća, dok se njihov izvorni izgled razabire sa starih razglednica iz vremena prije Drugog svjetskog rata.³¹ Blatne kupke bile su koncipirane na način da su središnju zgradu centralnog tlocrta s baze-

nom flankirale dvije katnice pravokutne osnove (jedna za građanstvo, a jedna za časnike i vojne činovnike), do kojih su vodili natkriti hodnici. Središnja zgrada s hodnicima građena je u *Rundbogenstil*. To je skladna cjelina naglašene horizontalnosti s dominantnim središnjim volumenom, koji se ostakljenim plohamo izdiže iz svog arhitektonskog okvira. Plitki rizalitni istaci s tri lučna vratna otvora ili samo jednim lučnim prozorom motiv su koji se javlja na glavnom pročelju glavne bazenske zgrade kao i na hodnicima koji vode prema bočnim zgradama. Bočne katnice, sagrađene nešto kasnije, bile su više od središnje bazenske zgrade, te su zaklanjale pogled na nju s ceste. Na starim fotografijama razabire se ranohistoricistička dekoracija njihovih uličnih zabatnih pročelja u formi štapastih prelomljenih nadstrešnica prozora i slijepih visećih lukova duž potkrovnice linije kao asocijacija na romaničku arhitekturu.

Zgrada kupališnog restorana, prizemnica pravokutne osnove, svojim oblikovanjem bila je vrlo bliska po funkciji srodnom objektu u Badenu, koji je projektirao njemački arhitekt Heinrich Hubsch krajem tridesetih godina 19. stoljeća.³² Karakteristično je bilo ulično pročelje s trijemom rastvorenim segmentnim lukovima na tankim željeznim stupovima. Trabeacija se kontinuirano protezala duž cijelog pročelja, a iznad nje u zoni krovništva bila je plitka balustradna ograda prekinuta samo u središnjem dijelu trokutnim zabatom rizalita.

Kada je 1882. godine razvojačena Vojna krajina, lječilište Topusko prešlo je u ruke Hrvatske zemaljske vlade, što će potrajati sve do završetka Prvog svjetskog rata, kada nastaje Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Zemaljska vlada nastavila je razvijati lječilište, tako da početkom 20. stoljeća Topusko postaje turističko-lječilišni centar oblikovan po uzoru na europska kupališta.

Plan iz 1904. godine prikazuje Topusko iz vremena njegova razvojnog vrhunca.³³ Zamjećuje se nova izgradnja duž Glin-

ske ulice na potezu od Blatnih kupki i kupališnog restorana prema Opatovini. Cijelo naselje s dva kupališna kompleksa uređuje se prema urbanističkim standardima tadašnjih srednjoeuropskih kupališnih mjesta, što prvenstveno znači uvođenje zelenih hortikulturno uređenih površina. Uređuju se dakle brojni perivoji i vrtovi, veliki engleski park, park uz stari portal cistercitske crkve, Nikolino brdo te niz zelenih površina uz kupališne zgrade kao i uz glavno križanje u naselju. Ulice, ujedno i glavni prometni pravci, oblikovani su kao promenade s alejama divljih kestena.

Tijekom 20. stoljeća Topusko se i dalje razvija kao turističko-lječilišni centar. Novoj jezgri naselja, koja se razvija uz glavnu cestu prema starom cistercitskom samostanu, novi identitet pridaju historicistička i secesijska pročelja, ponegdje čak s elementima moderne arhitekture. Razvoj naselja prekinut je početkom Drugog svjetskog rata, a potom i nedavnog Domovinskog rata, čije su posljedice bile katastrofalne. Porušene su Bistre kupke, historicistička zgrada lječilišnog restorana, upravna zgrada kupališta, bočna krila Blatnih kupki, katolička crkva i brojne druge građevine koje su oblikovale naselje. Identitet današnjeg naselja primarno određuju elementi njegova krajolika, dok su vrijedni građevni slojevi različitih povijesnih razdoblja ostali još samo u arheološkom sloju ili su potpuno uništeni ratovima. U naselju dominira kupališni kompleks sagrađen osamdesetih godina prošlog stoljeća, a Blatne kupke su izmijenjene do neprepoznatljivosti. Glavna ulica koja vodi prema staroj Opatiji također je izgubila svoj identitet rušenjem nekoliko markantnijih građevina. Nakon Domovinskog rata katolička župna crkva je obnovljena metodom faksimilske rekonstrukcije i vertikalna njezina zvonika svakako daje smisao vizurama naselja, međutim, crkva zbog svog smještaja izvan središta naselja nema udjela u oblikovanju središta koje se još od 19. stoljeća proteže duž komunikacije istok–zapad, koja vodi prema bivšem samostanu. Slika naselja je osiromašena i izmijenjena, a lječilišna je djelatnost degradirana. Voda, bujna vegetacija i memorija naselja ostaju kao potencijal budućega razvoja.

Bilješke

1 MICHAEL V. KUNNITS, Povijesno topografski opis mineralnog kupališta Topusko, Carlstadt 1827. – Topusko 1997., 21.

2 LAZO ČUČKOVIĆ, Brončanodobni nalazi iz karlovačke regije, u: *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 39–40 (1989.), 437.

3 LAZO ČUČKOVIĆ (bilj.2); LAZO ČUČKOVIĆ, Arheološka topografija karlovačke regije, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 10 (1985.), 13, 14.

4 BERISLAV SCHEJBAL, Nova razmatranja o Acqua Balissae i narodu Jaza, Pejzaž – Vode – Etimologija – Kultovi – Mitologije, Pitanje atribucije i kontinuiteta, u: *Opvscvla Archaeologica*, Zagreb, 27 (2003.), 395.

Zaključak

Novovjekovno razdoblje, koje u Topuskom započinje povlačenjem Turaka i izlaženjem iz prostora srednjovjekovnih struktura, iz uske doline potoka Toplica na široki, otvoreni prostor doline rijeke Gline, na područje rasprostiranja antičkog naselja, najvećim je dijelom definiralo današnje urbane forme i strukture. Propadanjem i rušenjem tvrđave, premještanjem rimokatoličke župne crkve i gradnjom pravoslavne kapele u dolini, jugoistočno od Nikolina brda, te izgradnjom niza kupališnih zgrada izdvojena su kupališna mjesta od ostalih sadržaja, te su stvoreni novi prostorni odnosi, a time i nova silueta naselja. Prostorna i funkcionalna organizacija, temelj urbane morfologije i matrice naselja, nastavlja se na tradiciju linearne koncepcije još u antici položenih glavnih aksijalnih smjerova. U skladu s tim razvijaju se dva kupališna kompleksa uz osnovne prometne pravce, na čije se smjerove nadovezuju i ostale građevine različitih sadržaja koje su građene u tom razdoblju. Iskorištavanje termalnih izvora ponovo je generator razvoja naselja, koje se oblikuje prema načelima i standardima srednjoeuropskih kupališnih naselja 19. stoljeća. Uspostavom nekoliko perivoja – Engleskog perivoja, parka Opatovine i park-šume na Nikolinu brdu, te formiranjem reprezentativne promenade od ulice Spiegelbad do parka Opatovina, uz koju su vezane najreprezentativnije kupališne građevine, oblikovano je moderno kupališno naselje. Njegova specifičnost bila je dvojaka vojna i civilna funkcija, koja se javlja od početka 19. stoljeća, što je logična posljedica njegova pripojenja Vojnoj krajini 1802. godine.

Uspom i razvoj kupališnog naselja prekinuti su razaranjima tijekom Drugog svjetskog rata, a onda i nedavnog Domovinskog rata, u kojima su uništene najvrijednije građevine, tako da u današnjem tkivu naselja zatječemo tek fragmentarno očuvane elemente građevne strukture starijih razdoblja. Ipak, očuvana je matrica naselja koja sintetizira odnos prirodnih topografskih obilježja i izgrađenih oblika.

5 MARINA ZANINOVIĆ, Pojava antike u središnjoj Hrvatskoj, u: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 10 (1985.), Znanstveni skup, Karlovac, 1983., 65.

6 MARINA ŠEGVIĆ, Antički kultovi u Sisku i Topuskome, u: *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 10 (1985.), Znanstveni skup, 1983., 98.

Stari zemljopisni izvori (*Antonijanski putopis*, *Peutingerska karta* i *Ravenatski svjetopisac*) spominju dvije glavne rimske ceste koje su sa zapada dolazile u Sisak – jedna iz Ljubljane, a druga iz Senja. Rimski itinerariji spominju na obje ceste postaju *Ad Fines*, udaljenu od Siska oko dvadeset rimskih milja. To je uz činjenicu da je u Topuskom pronađen velik broj arheoloških ostataka iz

rimskog vremena bio povod starijim istraživačima da *Ad Fines* smjeste u današnje Topusko. Međutim, uzimajući u obzir rezultate suvremenih arheoloških istraživanja, pretpostavlja se da se gornjopanonska postaja *Ad Fines* nalazi desetak kilometara od Topuskog, nedaleko naselja Mali Gradac u selu Dragotini, gdje je pronađen rimski miljokaz s oznakom udaljenosti od Siscije XXIII *milia passum*. Problem ubikacije nije do danas riješen, te pitanje granice ostaje i dalje otvoreno.

7
MARINA ŠEGVIĆ (bilj. 6), 97.; JOSIP BRUNŠMID, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Zagreb, 1907., 141–147.

8
Navedeni nalazi otkriveni su usputno prilikom raznih interven-
tних zahvata i probnim sondama koje su izvedene 1990. godine. Zahvaljujemo kolegi arheologu Ameliju Vekiću, koji nas je uputio na slučajne antičke nalaze u Topuskom i omogućio uvid u *Elaborat o planiranim arheološkim istraživanjima Topuskoga* iz 1986. godine (Nosilac projekta: Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). MARINA ŠEGVIĆ, Topusko, 1990., u: *Obavijesti HAD-a, 2/XXIII* (1991.), str. 50.

9
LAZO ČUČKOVIĆ (bilj. 3), 14. – Temelji longitudinalne zgrade bazilikalnog tipa pronađeni su pred župnom crkvom u 19. stoljeću, kada su se vršila arheološka istraživanja cistercitske crkve. Tlocrt je objavljen u tekstu: ZORISLAV HORVAT, Neke činjenice o cistercitskom samostanu i crkvi u Topuskom, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 1998., 121–134. MICHAEL KUNNITS u knjizi o Topuskom iz 1827. godine (bilj. 1) bilježi da su prilikom kopanja temelja nove kupališne zgrade kod Bistrih izvora, između Nikolina brda i Babić brijega, pronađene čvrste zidine, glinene vodovodne cijevi i rimski novac.

10
MARINA ŠARIĆ (ŠEGVIĆ), Rimski grob u Topuskom, u: *Vjesnik AMZ*, 3. serija, XII–XIII (1979.–1980.), Zagreb; LAZO ČUČKOVIĆ (bilj. 3), 14.

11
MARINA ŠEGVIĆ (bilj. 8), 50.

12
JOSIP BUTURAC, Popis župa zagrebačke biskupije, u: *Starine*, 59, Zagreb, 1984., 48.

13
Na najstarijem kartografskom prikazu naselja Situacijski plan okolice i mineralnog izvora u Topuskom radi uvida u nove građevinske projekte, prije 1780. (HDA, Zbirka planova, 904.378–380), ucrtana je crkva, a prema usmenoj predaji iz doba gradnje Omladinskog doma na tome mjestu (sredinom 20. stoljeća), Crkva sv. Nikole bila je longitudinalna jednobrodna građevina s apsidom.

14
Pozicija utvrde označena je na katastarskom prikazu naselja Topusko, 1779./1780. (HDA, Kartografska zbirka, 902.B.V.173.) i na Položajnom nacrtu mjesta Topusko u okrugu Prve Banske regimente, 1850. – Regulacijska osnova (HDA, Zbirka građevinskih nacrti, 905.1.38.).

15
JULIJE KEMPF, Lječilište Topusko u Hrvatskoj, Zagreb, 1929., 23.

16
JOSIP ADAMČEK, Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb, 1980., 169. NADA KLAIĆ, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 3 (1955.), Zagreb, 41–59. ŠIME LJUBIĆ, Topusko (*Ad Fines* i ostaci njegove gotičke crkve), u: *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, br. 2, 1880., 34, 35. IVAN OSTOJIĆ, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. 3, Split, 1965., 209–221.

17
Nalazi arheoloških iskapanja, izvođenih osamdesetih godina 19. stoljeća, omogućili su rekonstrukciju tlocrta crkve i samostana kao i neke zaključke o vremenu njihove izgradnje. Svetište crkve je romaničko, što odgovara vremenu kada je Andrija II. počine graditi. Pročelje je, međutim, podignuto kasnije, potkraj 13. ili početkom 14. stoljeća u stilu zrele gotike. Unatoč provedenim istraživanjima brojna su pitanja ostala otvorena, i to u pogledu same arhitekture, ali i šire, u vezi s izgradnjom crkve i navodnom upotrebom stare topuske crkve Pohoda Svete Marije koja je cistercitima darovana kad su došli u Topusko. ZORISLAV HORVAT, Topusko – pokušaj rekonstrukcije tlocrta, u: *Peristil*, Zagreb, 10–11 (1967.–1968.), 5–18; ZORISLAV HORVAT, Neke činjenice o cistercitskom samostanu i crkvi u Topuskom, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 13–14 (1998.), 121–134.

18
Tlocrtna forma utvrde poznata je s Erbenova nacrti, na kojem je ucrtana samo shematski. Riječ je o šesterokutniku s tri kružne ugaone kule. Tijekom 16. stoljeća na području Krajine grade se mnoge utvrde, uglavnom s ravnim potezima zidina i kružnim kulama ili polukulama na uglovima. ZORISLAV HORVAT (bilj. 17, 1998.), 130–132.

19
ZORISLAV HORVAT (bilj. 17, 1998.), 121.

20
Situacijski plan okolice i mineralnog izvora u Topuskom radi uvida u nove građevinske projekte, prije 1780. (HDA, Zbirka planova, 904.378–380); Katastarski prikaz naselja Topusko, 1779./1780. (HDA, Kartografska zbirka 902.B.V.173.).

21
Legenda karte (prijevod Danijela Marjanić, prof.): 1. Izvor, 2. i 3. Dva postojeća kupališta, 4., 5., i 6. Gostionica, kuhinja, podrum, 7., 8. i 9. Župni dvor, kuhinja, staje, 10. Stražarnica, 11. i 12. Katolička i pravoslavna crkva, 13. Plato gdje se nalazila Kapela sv. Nikole (Nikolino brdo), a koji će biti pretvoren u vrt i šetalište, 14. Izvori toplog blata, 15. Glavni ulaz crkve (cistercitske) 16. Graničarske kuće i zemljište, 17. Župno zemljište i vrt, 18. Nove zidane prostorije za momčad. A. Nova prostorija (sporedni, pomoćni objekt), B. Stari štagalj koji će biti adaptiran u prostoriju za kupanje, C. Nova blagovaonica, D. Nove staje i šupe za kola, E. Nova prostorija za blatnu kupku, F. Župno zemljište, H. Novo raskrižje uz prostorije za momčad.

22
Već u 18. stoljeću, a naročito tijekom 19. stoljeća istraživači se bave ispitivanjem kvalitete vode topuskih vrela. Analize su vršene 1772. godine (barun Kranz), 1784. (lječnik Mitterbacher), 1816. (karlovački fizičar Nabiach), 1817. (Zimmerman, prof. kemije na Bečkoj akademiji), 1826. (kemičar i liječnik Josip Gurth iz Nove Gradiške, nakon čije su analize topuska vrela priznata ljekovitima prema tadašnjim kriterijima medicinske znanosti za čak petnaest bolesti), 1864. (kupališni liječnik u Topuskom Rudolf Hinterber-

ger) i brojni drugi. Rezultat tih kemijskih analiza je podjela vrela u tri skupine: skupina Bistrih kupki, skupina Crijetnih kupki i skupina Livadnih vrela. – Više o tome JULIJE KEMPE, Lječilište Topusko u Hrvatskoj, Zagreb, 1929.

23

Situacijski plan kupališta u Topuskom s toplom mineralnom vodom i njegove okolice na području Prve banske graničarske pukovnije (HDA, Zbirka planova)

24

Situacijski plan kupališta Topusko u Prvoj banskoj graničarskoj pukovnici, objavljen u knjizi M. Kunnitsa (bilj.1).

25

Izgled glavne kupališne zgrade Spiegelbada poznat je sa starih razglednica naselja koje potječu s početka 20. stoljeća. Nacrt pročelja središnje bazenske zgrade priložen je uz plan naselja u knjizi M. Kunnitsa (bilj. 1), a njezinu prostornu dispoziciju moguće je razabrati s plana vodovoda s kraja 19. stoljeća (HDA, Zbirka planova).

26

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Gorički i gorsko-dubički arhidakonat, Zagreb, 1985., 223, 280, 281.

27

Položajni nacrt mjesta Topusko u okrugu Prve Banske regimente, 1850. – Regulaacijska osnova (HDA, Zbirka građevinskih nacrti, 905.1.38.).

Legenda ove karte sadrži 82 točke, koje označavaju sve postojeće i planirane objekte u naselju Topusko. Donosimo izbor građevina koje su važne u kontekstu prostorne slike i razvoja naselja (prijevod: Danijela Marjanić, prof.): 1. Ruine bivšeg/starog samostana, 2. Gostionica za goste blatne kupelji s 10 soba i stanom za gostioničara, 9. Kabine za građanstvo, 10. Blatna kupelj za građanstvo, 12. Bistra kupelj, 13. Izvor bistre kupelji, 14. Planirana kupelj za uglednike, 23. Pravoslavna crkva, 25. Gostionica za građanstvo, 28. Prostorije vježbališta i ured satnije, 29. Osnovna škola, 33. Katolička župna crkva, 34. Konačište satnika, 36. Konačište upravnog časnika, 41. Planirani župni dvor, 48. Bolnica u kojoj

je smješten zapovjednik/upravitelj kupališta, liječnik kupališta i njegov ured i bistra kupelj za bolesne vojnike, 52. Planirana katnica s 27 soba, bazenom i stanom za upravitelja, 58. Planirana nova plesna dvorana, 59. Nova zgrada za uglednike s bistro i blatnom kupelji, 17 soba i kavanom, 62. Nova zgrada s predvorjem opremljena kupeljima s 2 sobe za namještenike i odjelima za oba spola, 63. Planirana katnica za goste (14 soba), 65. Gostionica, soba za biljar, blagovaonica, kuhinja, pekara, sobe za posluđu, 66. Praonica (2 sobe za pralje), 72., 73. Postojeća stara zgrada s 12 soba proširenjem će imati 17 soba za uglednike.

28

Katastarski plan naselja Topusko, k. o. Ponikvari, 1860. godine (HDA, Zbirka Državne geodetske uprave, 1536. Ponikvari, ZG – 406).

29

»Kupališna ustanova koristi dva glavna izvora. Prvi i izvrstan glavni izvor snažno izlazi čist i kristalno jasan u gornjem dijelu mjesta. Taj ljekoviti izvor podijeljen je u tri dijela te odvodi vodu u novo kupalište za odličnike, u staro kupalište i u sveopće kupalište za srednji sloj naroda. Drugi glavni izvor nalazi se na donjem kraju kupališta, tu tvori blatno kupalište i uvodi ga se u bazen koji služi tome da se oni kupališni gosti, koji trebaju nanijeti blato na svoje tijelo, mogu s tom vodom oprati.« – M. Kunnits (bilj. 1), 24.

30

Na tom planu prikazani su izvori i odvodi tople i hladne vode te detaljne tlocrtne sheme svih kupališnih objekata i objekata u funkciji kupališta. (HDA, Kartografska zbirka).

31

Fotomonografija Topusko, grupa autora, (ur.) Bogdan Arnautović, Topusko, 1996.

32

BERRY BERGDOL, European Architecture 1750–1890, Oxford History of Art, 184–189.

33

Plan kupališnog naselja Topusko, 1904. (HDA, Zbirka planova, 904.380).

Summary

Viki Jakaša Borić – Biserka Bilušić Dumbović

Topusko – the Urban Genesis of the Settlement

This article deals with the spatial development of the settlement of Topusko in the period after the withdrawal of the Ottomans from this area, on the basis of historical plans and of an analysis of the matrix or the building structure. The introductory part puts forward all the known relevant facts that had an influence on the formation of the basic pattern of the settlement, on which, after the withdrawal of the Turks, the life and development of the settlement continued.

Here we are concerned with Antiquity, from which the basic outlines that determined its pattern derived, and the Middle Ages, which formed it with respect to the morphology of the ground, and defined the new focal spot by the construction of the Cistercian monastery. The modern age, which appeared after the withdrawal of the Ottomans, brought in the 19th and 20th century, the greatest advances, developing the settlement as a known therapeutic spa, after which came

total degradation during the destruction of wartime. The basic characteristic of this period is the move out from the space of the medieval structures, from the cramped valley of the Toplica brook, to the broad, open space of the valley of the Glina River, to the area where the ancient settlement had extended. The settlement developed along the main traffic routes, continuing the traditional linear concept of the main axial directions laid down in Antiquity. The use of the thermal springs was once again a generator for the development of the settlement, which shaped its physical structures according to the principles and standards of Central European *kurort* settlements in the 19th century. When several gardens were formed – the English garden, the Abbey park and the forest park on Nikolino brdo, a number of fine promenades were created from the street called Spiegelbad to the Abbey

Park, along which were the grandest bathing buildings, a spa settlement of high town-planning and architectural qualities was created. The rise and development of the settlement was interrupted by the destruction of World War II, and then by that of the recent Homeland War. The most worthwhile buildings were destroyed, and in the current fabric of the settlement we can come upon only fragmentarily preserved elements of the architectural structure of the older periods. Still, the pattern of the settlement is preserved through its urban forms, which combine the relations of natural and topographic features and built forms.

Key words: urban planning, Topusko, spatial development, 18th Century, 19th Century, mineral springs, spa